

J.A. Mol, **Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden** (Bijdragen tot de geschiedenis van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 5; Hilversum: Verloren, 2011, 366 pp., ISBN 978 90 8704 4252 3); Daantje Meuwissen, **Gekoesterde traditie. De portretreeks met de landcommandeurs van de Utrechtse Balije van de Ridderlijke Duitse Orde** (Dissertatie Utrecht 2011, Bijdragen tot de geschiedenis van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 4; Hilversum: Verloren, 2011, 655 pp., ISBN 978 90 8704 236 6).

Historisch onderzoek profiteert relatief weinig van financiering via de zogenaamde derde geldstroom. Ministeries en bedrijven huren slechts bij hoge uitzondering historici in en culturele fondsen beperken zich meestal tot kortlopende projecten met beperkte personeelskosten. Het is daarom opmerkelijk dat de *Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht*, een charitatief vermogensfonds dat zich vanuit een protestants-christelijke visie primair richt op sociale en financiële hulpverlening aan sociaal zwakkeren, de laatste jaren begonnen is AIO-projecten (mede) te financieren en inmiddels zelf een historische reeks heeft opgezet onder de naam *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht*. Deze *Bijdragen* gaan, zoals de naam zegt, over de geschiedenis van de eigen instelling en dat verklaart veel. De *Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht* heeft een lange geschiedenis en bovendien een rijk archief. De balije is in de dertiende eeuw ontstaan als Noord-Nederlandse afdeling van de Duitse Orde. Deze orde was net als die van de tempeliers en de johannieters een geestelijke ridderorde, dat wil zeggen een organisatie die de ziekenzorg combineerde met het ideaal van de heilige oorlog en de ascese van het klooster (celibaat, persoonlijke armoede). Overal in Europa bezat de orde huizen waar geld bijeen werd gebracht voor de financiering van de oorlog tegen moslims en heidenen. De landcommandeurs, die een district (*balije*) bestuurden, hadden tot voornaamste taak nieuwe ridderbroeders te recruter en uit te zenden. In de vijftiende eeuw raakten deze idealen wat op de achtergrond, maar pas in de zeventiende eeuw werd de oude 'vechtcorporatie' formeel omgevormd tot een protestants adelsgezelschap. Eerst toen werd de celibaat- en armoedeverplichting afgeschaft.

Men zou zich kunnen voorstellen dat de huidige ridders hun historische belangstelling zouden beperken tot de protestantse periode, maar hoewel ze in het introductietekstje op hun website (www.rdo.nl) een verwijzing naar door de paus

gepropageerde heilige oorlogen zorgvuldig hebben vermeden, tonen de ridders zich in hun subsidiebeleid allerm minst eenkennig. Een bewijs daarvan is de als deel 5 van de *Bijdragen* verschenen bundel met twaalf artikelen van de hand van Hans Mol (Fryske Akademy, Universiteit Leiden), een mediëvist die zich sinds zijn dissertatie uit 1991 over drie Friese huizen van de Duitse Orde tot de belangrijkste orde-historicus in Nederland heeft ontwikkeld. Een deel van de artikelen (door de auteur zelf steevast met het archaïsch aandoende ‘opstellen’ aangeduid) benadrukt juist het militaire karakter van de orde. Zo laat hij direct al in het eerste artikel (‘Vechten of verplegen?’) zien dat het Duitse Huis in Utrecht in de dertiende eeuw pas echt goed van de grond kwam toen het accent minder op verplegen en meer op vechten kwam te liggen. Door zich primair te richten op de bevrijding van het Heilige Land en het verdrijven van heidenen uit Pruisen en Lijfland kregen de Utrechtse broeders zoveel goodwill dat ze naburige johannieters in rijkdom snel voorbijstreefden. Andere artikelen behandelen de Nederlandse ridderbroeders in Lijfland, de ruzies die de als gevolg van de politieke en militaire crisis rond 1450 uit Pruisen terugkerende orderidders in Utrecht maakten, waarbij geweld niet werd geschuwd, de carrière van de legeraanvoerder Jasper van Munster die in Lijfland tegen ‘de Russen’ vocht, en het plan van de laatste hoogmeester van de orde om van Friesland en Groningen een wingewest te maken ten behoeve van de strijd in het oosten.

Misschien voelen de protestantse ordeleden zich meer verwant met de weliswaar katholieke, doch vrome bewoners van de johannieter huizen in Nederland, waar het ridderlijke element zwak ontwikkeld of geheel afwezig was. Ook aan hen heeft Mol enkele artikelen gewijd, niet alleen aan het opmerkelijk grote aantal johannieter vrouwenconventen in Friesland, maar ook aan de uitbouw van de orde door de stichting en begunstiging van diverse dependances van het Utrechtse Catharijneconvent en aan de Zeeuwse commanderij van Wemeldinge. Tenslotte zijn er twee artikelen die de huidige broeders zeker met belangstelling zullen lezen, namelijk over de moeizame protestantisering van de orde in de jaren rond 1600 en over de vraag waarom er, afgezien van het rijke archief, maar zo weinig materieel erfgoed van de balije Utrecht is bewaard gebleven. Van de commandeurswoningen resten slechts een muur en wat kelderpartijen. Een verklaring daarvoor zoekt de auteur in de protestantisering. Door opheffing van de celibaatverplichting in 1637 was de commandeurspost niet meer alleen een toevluchtsoord voor jongere zonen, maar ook een aardig extraatje voor stamhouders van vooraanstaande geslachten. Deze edelen bleven gewoon op hun eigen kasteel wonen en lieten de commanderij beheren door een rentmeester. De prestigieuze commandeurswoningen raakten zodoende allemaal in verval, met uitzondering van het Duitse Huis in Utrecht.

De artikelen in de bundel zijn alle twaalf van hoge kwaliteit. Ze paren een grote eruditie – Mol schrijft even gemakkelijk over het Zeeuwse Wemeldinge rond 1350 als over het Letse Wolmar (Valmiera) in 1556 –, aan een heldere betoogtrant en een overtuigende inbedding van de details in een groter geheel. Overigens zijn slechts drie artikelen (over de ruzie rond 1450, de carrière van Jasper van Munster en het

middeleeuwse erfgoed van de orde) nieuw. De rest is al eerder verschenen, zes ervan zelfs al meer dan eens (Fries/Engels, Nederlands/Engels, 2 x Nederlands). Voor de meeste daarvan geldt echter dat de beperkte beschikbaarheid van de bundels en tijdschriften waarin ze werden gepubliceerd, een heruitgave in deze bundel zeker rechtvaardigt.

De ondertitel van de bundel ('Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden') is enerzijds te bescheiden. Ten eerste biedt de bundel meer dan zomaar wat verzamelde opstellen. Mol achtte de tijd nog niet rijp voor een meer omvattende synthese over de Duitse Orde en de johannieters in Nederland (19), maar toch kan de lezer zich op basis van de detailstudies een vrij goed beeld vormen van de ontwikkeling van deze orden tussen hun ontstaan en de Reformatie. Zo begint de detailstudie over Wemeldinge met een uitvoerige en algemene inleiding over de Orde van Sint-Jan en behandelen de Duitse Orde-artikelen belangrijke transformaties in de geschiedenis van deze orde. Ten tweede beperkt Mol zich niet tot de Noordelijke Nederlanden. Diverse artikelen behandelen episoden uit de internationale geschiedenis van de orde aan de hand van uit Noord-Nederland afkomstige leden. Ten derde is de balije-geschiedenis van breder belang, omdat de archieven in de meeste andere ordeprovincies verloren zijn gegaan, terwijl het archief van de Utrechtse balije wonderwel gespaard is gebleven. Zo kan uit de bewaard gebleven Utrechtse rekeningen, visitatieverslagen en correspondentie heel goed de gang van zaken in 'een doorsnee balije in de vijftiende eeuw' gereconstrueerd worden (314).

Anderzijds is de ondertitel in een bepaalde zin tegelijk te pretentius. De uitdrukking 'de ridderorden' is immers algemener dan *geestelijke* ridderorden alleen. De overige ridderorden, zoals de Antoniusorde of de Orde van de Tuin, worden (uiteraard) niet behandeld. Bovendien beperkt het boek zich tot de 'katholieke' geschiedenis van de ridderorden. De periode van de protestantse adelsvereniging, die een geheel andere sfeer ademt dan haar katholieke voorganger, blijft geheel buiten beschouwing.

In deel 4 van de *Bijdragen* komt de latere geschiedenis wèl aan de orde. Dit deel is het resultaat van het door de *Balije van Utrecht* (mede) gefinancierde promotieonderzoek van Daantje Meuwissen over de portretreeks van de landcommandeurs. In het Duitse Huis aan de Springweg in Utrecht bevindt zich een reeks van negentien houten panelen waarop 79 portretten zijn geschilderd van de landcommandeurs die leiding hebben gegeven aan de Utrechtse balije, van de dertiende eeuw tot en met 2009. Meuwissen onderzocht de functie van de reeks en de veranderingen daarin in de loop van zijn geschiedenis. Ook bekeek ze welke portrettisten werden gekozen en waarom. Ze doet dit vanuit het bredere kader van de belangstelling voor traditie en herinneringscultuur. Op basis van een stilistisch en technisch onderzoek van de schilderijen, waarbij ze gebruik heeft gemaakt van röntgenfotografie, infrarood-reflectografie en dendrochronologie, aangevuld met archiefonderzoek en, voor de recente periode, gesprekken met ordeleden en schilders, heeft ze van elk portret de datering en ontstaanscontext vastgesteld, de identiteit van de schilder en de ratio achter de keuze voor die schilder. Al deze gegevens worden per portret afzonderlijk gepresenteerd in een 300 pagina's tellende catalogus

(met afbeeldingen in kleur) en daarnaast nog eens in samenhang geanalyseerd in enkele chronologisch geordende hoofdstukken.

Daaruit blijkt dat de reeks tussen 1570-1580 is begonnen in opdracht van de toenmalige huiscommandeur Jacob Taets van Amerongen en gezien moet worden in het kader van diens poging de oorspronkelijke religieuze en militaire taken en de daarmee samenhangende privileges van de balije in ere te herstellen. Ook hadden de portretten een memoriefunctie. De beschouwers werden opgeroepen te bidden voor het zielenheil. Na de protestantisering verdween dat laatste uiteraard, maar de associatie met vroomheid bleef bewaard door de knielende houding van de geportretteerden en, vanaf 1959 een geopende bijbel. Ook bleef de reeks in dienst staan van de herinnering aan voorgangers. Tenslotte valt op dat de commandeurs tot en met 1971 (!) in harnas werden afgebeeld, een duidelijke reminiscentie aan het kruistochtverleden. Zo is de serie nog steeds, in de woorden van de huidige landcommandeur De Vos van Steenwijk, 'een krachtig fenomeen dat ons herinnert aan waar we vandaan komen en waar we naar toe gaan' (268).

De studie van Meuwissen is vooral van belang voor de geschiedenis van de balije en van de portretkunst in Nederland. Helaas heeft de auteur de serie niet beschouwd vanuit het perspectief van de Nederlandse adelsgeschiedenis van de zestiende eeuw tot heden. De twintigste-eeuwse geschiedenis van de orde komt in de analyse ook nauwelijks aan de orde, terwijl die juist vanuit adelshistorisch perspectief uitermate boeiend is. De catalogus biedt wel enkele aardige aanknopingspunten, zoals het feit dat landcommandeur jonkheer Van Weede (2005) zich met zijn lakenvelder koeien op de achtergrond wilde laten afbeelden, een idee dat (uiteraard) geen genade vond in de ogen van de Orde.

Als er ooit een boek geschreven zal worden over de *Balije van Utrecht* in de eenentwintigste eeuw, zal Meuwissens dissertatie daarin ongetwijfeld ook als *object* worden geanalyseerd. Het boek ziet er dankzij vormgeefster Mariola López Mariño uit als een kistje of een middeleeuws brevier met sloten. De voorzijde is bedekt met zwarte kruisen waarvan de armen doorlopen in rug en snede, op de achterzijde zijn auteur en titel verticaal gedrukt in half in elkaar overlopende letters. Ook in de binnenzijde zijn tal van ongebruikelijke vormen te vinden. De ridders van de Balije zullen het boek als verbeelding van hun rijke erfgoed vast enthousiast hebben begroet. Ik vond de vorm vooral onhandig (te smalle marges, te stijve band etc.), maar ik ben dan ook maar een saaie historicus. Ik hoop in ieder geval dat de in beide delen van de reeks aangekondigde dissertatie over de middeleeuwse kroniek van de Orde en Balije weer een handzaam formaat zal krijgen.

Antheun Janse, Universiteit Leiden

